

7

कारक विभक्ति रूप

प्रिय शिक्षार्थी, पिछले पाठ में आपने भूतकाल के क्रियापदों के विषय में तथा उनका वाक्यों में प्रयोग के विषय में सीखा। इस पाठ में आप विभक्ति रूपों के विषय में सिखेंगे। वाक्य में प्रयोग होने वाले संज्ञा अथवा सर्वनाम शब्द का क्रिया के साथ जो संबंध होता है उसे कारक कहते हैं—क्रियान्वयी कारक। क्रिया जनव्यत्वं कारकम् अर्थात् क्रिया के जनक को कारक कहते हैं।

उद्देश्य

यह पाठ पढ़ने के बाद आप सक्षम होंगे:

- संस्कृत भाषा में सात विभक्ति रूपों को जानने में;
- पुलिङ्ग, स्त्रीलिंग तथा नपुंसकलिंग शब्दों के सभी विभक्तियों तथा सभी वचनों के रूप जान पाने में; और
- इन विभक्ति प्रत्ययों के प्रयोग से वाक्यों का निर्माण करने में।

7.1 प्रथमाविभक्ति रूप

संस्कृत भाषा में सात विभक्तियाँ होती हैं – प्रथमा, द्वितीया, तृतीय, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी और सप्तमी विभक्ति। प्रत्येक विभक्ति के वचन के अनुसार एकवचन, द्विवचन तथा बहुवचन के रूप होते हैं

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	लिङ्ग	शब्द
रामः	रामौ	रामाः	– पुल्लिङ्ग	राम
सीता	सीते	सीताः	– स्त्रीलिङ्ग	सीता
फलं	फले	फलानि	– नपुंसकलिङ्ग	फल

प्रथमा विभक्ति के नीचे लिङ्गों तथा तीनों वचनों के उदाहरण नीचे दी गई तालिका में देखिए—

शब्द	लिंग	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
राम	पु०	रामः अस्ति राम हैं।	रामौ स्तः दो राम हैं।	रामाः सन्ति बहुत से राम हैं।
सीता	स्त्री०	सीता अस्ति सीता हैं।	सीते स्तः दो सीता हैं।	सीताः सन्ति बहुत सी सीता हैं।
फल	नपु०	फलम् अस्ति फल हैं।	फले स्तः दो फल हैं।	फलानि सन्ति बहुत से फल हैं।

इस तरह अन्य शब्दों के रूप भी बना सकते हैं।

टिप्पणी

7.2 द्वितीया विभक्ति रूप

लिङ्ग	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
पुल्लिङ्गः	रामः	रामौ	रामान्
स्त्रीलिङ्गः	सीता	सीते	सीताः
नपुंसकलिङ्गः	फलं	फले	फलानि

द्वितीया विभक्ति के तीनों लिङ्गों तथा तीनों वचनो के उदाहरण नीचे तालिका में देखिये—

शब्द	लिंग	एक वचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
राम	पु०	कृष्णः रामं पश्यति कृष्ण राम को देखता है।	कृष्णः रामौ पश्यति कृष्ण दो राम को देखता है।	कृष्णः रामान् पश्यति कृष्ण बहुत से राम को देखता है।
सीता	स्त्री०	कृष्णः सीतां पश्यति कृष्ण सीता को देखता है।	कृष्णः सीते पश्यति कृष्ण दो सीता को देखता है।	कृष्णः सीताः पश्यति कृष्ण बहुत सी सीता को देखता है।
फल	नपु०	कृष्णः फलं पश्यति कृष्ण फल देखता है।	कृष्णः फले पश्यति कृष्ण दो फल देखता है।	कृष्णः फलानि पश्यति कृष्ण बहुत से फल देखता है।

ऊपर दिये गये वाक्यों में क्रिया प्रथमा विभक्ति के शब्द के वचन के अनुसार प्रयुक्त होती है। यदि प्रथमा विभक्ति का कर्ता एकवचन है तो क्रिया भी एकवचन की होगी और यदि द्विवचन या बहुवचन का है तो क्रिया भी द्विवचन या बहुवचन के अनुसार होगी जैसे—

कृष्णाः रामं पश्यन्ति । कृष्णः रामान् पश्यति । कृष्णाः रामान् पश्यन्ति ।

7.3 तृतीया विभक्ति रूप

लिङ्ग	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
पुल्लिङ्गः	रामेण	रामाभ्याम्	रामैः
स्त्रीलिङ्गः	सीतया	सीताभ्याम्	सीताभिः
नपुंसकलिङ्गः	फलेन	फलाभ्यां	फलैः

टिप्पणी

तृतीया विभक्ति के तीनों लिङ्गों तथा तीनों वचनो के उदाहरण नीचे तालिका में देखिये—

शब्द	लिङ्ग	एक वचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
राम	पु०	लक्ष्मणः रामेण सह गच्छति लक्ष्मण राम के साथ जाता है	लक्ष्मणः रामाभ्यां सह गच्छति लक्ष्मण दो राम के साथ जाता है	लक्ष्मणः रामैः सह गच्छति लक्ष्मण बहुत से राम के साथ जाता है
सीता	स्त्री०	लक्ष्मणः सीतया सह गच्छति लक्ष्मण सीता के साथ जाता है	लक्ष्मणः सीताभ्यां सह गच्छति लक्ष्मण दो सीता के साथ जाता है	लक्ष्मणः सीताभिः सह गच्छति लक्ष्मण अनेक सीता के साथ जाता है
फल	नपु०	लक्ष्मणः फलेन सह अन्न खादति लक्ष्मण फल के साथ अन्न खाता है	लक्ष्मणः फलाभ्यां सह अन्नं खादति लक्ष्मण दो फल के साथ अन्न खाता है	लक्ष्मणः फलैः सह अन्नं खादति लक्ष्मण अनेक फलों के साथ अन्न खाता है

ऊपर दिये गये वाक्यों में क्रिया प्रथमा विभक्ति के शब्द के वचन के अनुसार प्रयुक्त

टिप्पणी

7.4 चतुर्थी विभक्ति रूप

लिङ्ग	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
पुल्लिङ्गः	रामाय	रामभ्याम्	रामेभ्यः
स्त्रीलिङ्गः	सीतायै	सीताभ्याम्	सीताभ्यः
नपुंसकलिङ्गः	फलाय (मित्राय)	फलाभ्यां(मित्राभ्यां)	फलेभ्यः(मित्रेभ्यः)

चतुर्थी विभक्ति के तीनों लिङ्गों तथा तीनों वचनो के उदाहरण नीचे तालिका में देखिये—

शब्द	लिङ्ग	एक वचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
राम	पु०	कृष्णः फलं रामाय ददाति	कृष्णः फलं रामाभ्यां ददाति	कृष्ण रामेभ्यः ददाति
सीता	स्त्री०	कृष्णः फलं सीतायै ददाति	कृष्णः फलं सीताभ्यां ददाति	कृष्ण सीताभ्यः ददाति
मित्र	नपु०	कृष्णः फलं मित्राय ददाति	कृष्णः फलं मित्राभ्यां ददाति	कृष्ण मित्रेभ्यः ददाति

7.5 पञ्चमी विभक्ति रूप

लिङ्ग	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
पुल्लिङ्गः	रामात्(वृक्षात्)	रामभ्याम्(वृक्षाभ्याम्)	रामेभ्यः(वृक्षेभ्यः)
स्त्रीलिङ्गः	सीतायाः (शालायाः)	सीताभ्याम् (शालाभ्याम्)	सीताभ्यः (शालाभ्यः)
नपुंसकलिङ्गः	फलात्(यानात्)	फलाभ्यां(यानाभ्याम्)	फलेभ्यः यानेभ्यः

कारक विभक्ति रूप

पञ्चमी विभक्ति के तीनों लिङ्गों तथा तीनों वचनो के उदाहरण नीचे तालिका में देखिये—

शब्द	लिंग	एक वचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
वृक्ष	पु०	वृक्षात् पर्ण पतति	वृक्षाभ्यां पर्ण पतति	वृक्षेभ्यः पर्ण पतति
शाखा	स्त्री०	शालायाः छात्रः आगच्छति	शालाभ्यां छात्रः आगच्छति	शालाभ्यः छात्रः आगच्छति
यान	नपु०	रामः यानात् अवतरति	रामः यानाभ्याम् अवतरति	रामः यानेभ्यः अवतरति

7.6 षष्ठी विभक्ति रूप

लिङ्ग	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
पुल्लिङ्गः	रामस्य	रामयोः	रामाणाम्
स्त्रीलिङ्गः	सीतायाः	सीतयोः	सीतानाम्
नपुंसकलिङ्गः	फलस्य	फलयोः	फलानाम्

षष्ठी विभक्ति के तीनों लिङ्गों तथा तीनों वचनो के उदाहरण नीचे तालिका में देखिये—

शब्द	लिंग	एक वचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
राम	पु०	रामस्य पिता दशरथः	रामयोः पिता दशरथः	रामाणां पिता दशरथः
राधा	स्त्री०	राधायाः पतिः कृष्णः	राधयोः पतिः कृष्णः	राधानां पतिः कृष्णः
फल	नपु०	फलस्य रुचिः मधुरम्	फलयोः रुचिः मधुरम्	फलानां रुचिः मधुरम्

द्वितीय कक्षा

टिप्पणी

टिप्पणी

7.7 सप्तमी विभक्ति रूप

लिङ्ग	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
पुल्लिङ्गः	रामे	रामयोः	रामेषु
स्त्रीलिङ्गः	सीतायाम्	सीतयोः	सीतासु
नपुंसकलिङ्गः	फले	फलयोः	फलेषु

सप्तमी विभक्ति के तीनों लिङ्गों तथा तीनों वचनो के उदाहरण नीचे तालिका में देखिये—

शब्द	लिंग	एक वचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
राम	पु०	रामे गुणाः सन्ति	रामयोः गुणाः सन्ति	रामेषु गुणाः सन्ति
सीता	स्त्री०	सीतायां गुणाः सन्ति	सीतयोः गुणाः सन्ति	सीतासु गुणाः सन्ति
फल	नपु०	फले मधुरम् अस्ति	फलयोः मधुरम् अस्ति	फलेषु मधुरम् अस्ति

7.8 शब्द रूप

	अकारान्तः	पुल्लिङ्गः	रामशब्दः
प्रथमा विभक्तिः	रामः	रामौ	रामाः
द्वितीया विभक्तिः	रामं	रामौ	रामान्
तृतीया विभक्तिः	रामेण	रामाभ्याम्	रामैः
चतुर्थी विभक्तिः	रामाय	रामाभ्याम्	रामेभ्यः
पञ्चमी विभक्तिः	रामात्	रामाभ्याम्	रामेभ्यः
षष्ठी विभक्तिः	रामस्य	रामयोः	रामेभ्यः
सप्तमी विभक्तिः	रामे	रामयोः	रामेषु
सम्बोधनम्	हे राम	हे रामौ	हे रामाः

टिप्पणी

	आकारान्तः	स्त्रीलिङ्गः	सीताशब्दः
प्रथमा विभक्तिः	सीता	सीते	सीताः
द्वितीया विभक्तिः	सीताम्	सीते	सीताः
तृतीया विभक्तिः	सीतया	सीताभ्याम्	सीताभिः
चतुर्थी विभक्तिः	सीतायै	सीताभ्याम्	सीताभ्यः
पञ्चमी विभक्तिः	सीतायाः	सीताभ्याम्	सीताभ्यः
षष्ठी विभक्तिः	सीतायाः	सीतयोः	सीतानाम्
सप्तमी विभक्तिः	सीतायम्	सीतयोः	सीतासु
सम्बोधनम्	हे सीते	हे सीते	हे सीताः

	अकारान्तः	नपुंसकलिङ्गः	फलशब्दः
प्रथमा विभक्तिः	फलम्	फले	फलानि
द्वितीया विभक्तिः	फलम्	फले	फलानि
तृतीया विभक्तिः	फलेन	फलाभ्याम्	फलैः
चतुर्थी विभक्तिः	फलाय	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
पञ्चमी विभक्तिः	फलात्	फलाभ्याम्	फलेभ्यः
षष्ठी विभक्तिः	फलस्य	फलयोः	फलानाम्
सप्तमी विभक्तिः	फले	फलयोः	फलेषु
सम्बोधनम्	हे फल	हे फले	हे फलानि

टिप्पणी

इसीतरह नीचे दिये गये शब्दों के भी रूप बनते हैं—

पुल्लिङ्गः— रमेशः, सुरेशः, हरीशः, गिरीशः, हरः, वासुदेवः,
कृष्णः, गणेशः, शिवः, भरतः

स्त्रीलिङ्गः— रमा, राधा, आशा, लता, श्वेता, अमृता, सुधा, रेखा,
प्रभा, कौसल्या, गङ्गा

नपुंसकलिङ्गः— वनं, मधुरं, वदनं, नयनं, जलं, यानं, व्यजनं, मित्रं,
कङ्कतं, मुखम्

पाठगत प्रश्न— 7.1

1. रामः रामो _____ ।
2. _____ रामाभ्याम् _____ ।
3. सीता सीते _____ ।
4. _____ लताभ्याम् लताभिः ।
5. _____ रमयोः रमाणाम् ।

आपने क्या सीखा?

- कारक विभक्तियों के तीनों लिङ्गों तथा तीनों वचनों में रूप ।
- कारक विभक्तियों के आधार पर संस्कृत वाक्यों का निर्माण ।

पाठान्त प्रश्न

1. तीनों लिंगों में प्रत्येक पूर्वसर्ग के लिए वाक्य लिखें।
2. सात विभक्ति रूपों को दिखाते हुए तीन शब्द लिखें।

उत्तरमाला

7.1

1. रामाः
2. रामेण, रामैः
3. सीताः
4. लतया
5. रमायाः

